

मेक इन इंडिया आणि रोजगार निर्मिती : वास्तव आणि आव्हाने

- * प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण बोडे
रा.सु. बिडकर महाविद्यालय,
हिंगणघाट
- * प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे
भिवापूर महाविद्यालय,
भिवापूर

➤ सारांश (Abstract):

भारत सरकारने २०१४ मध्ये सुरु केलेला मेक इन इंडिया (Make in India) उपक्रम हा भारताच्या औद्योगिक विकासाला गती देण्यासाठी, उत्पादन क्षेत्र मजबूत करण्यासाठी आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती साध्य करण्यासाठी राबविण्यात आला. भारतासमोरील वाढती बेरोजगारी, लोकसंख्येतील तरुणांचा मोठा वाटा आणि रोजगाराच्या मर्यादित संधी या पार्श्वभूमीवर या उपक्रमाचे महत्त्व अधिक वाढते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये मेक इन इंडिया उपक्रमाचा रोजगार निर्मितीवर झालेला प्रत्यक्ष परिणाम, उपलब्ध संधी, अंमलबजावणीतील मर्यादा आणि समोर आलेली प्रमुख आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला असून सरकारी अहवाल, संशोधन लेख, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे प्रकाशन आणि विविध आर्थिक विश्लेषणे यांचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे आढळून येते की, मेक इन इंडिया अंतर्गत उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक वाढली असली तरी रोजगार निर्मितीचा वेग अपेक्षेइतका समाधानकारक राहिलेला नाही. तंत्रज्ञानप्रधान आणि भांडवलप्रधान उत्पादन पद्धती, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रातील अडचणी, प्रादेशिक असमतोल आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता ही रोजगारनिर्मितीसमोरील प्रमुख आव्हाने ठरली आहेत.

संशोधनातून असे निष्कर्ष निघतात की, मेक इन इंडिया उपक्रम अधिक रोजगारकेंद्रित होण्यासाठी श्रमप्रधान उद्योगांना प्रोत्साहन, कौशल्यविकास कार्यक्रमांचे बळकटीकरण आणि स्थानिक उद्योगांना प्रभावी सहाय्य देणे आवश्यक आहे. योग्य धोरणात्मक सुधारणा व प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास मेक इन इंडिया हा भारतातील रोजगार समस्या कमी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतो.

कळीचे शब्द(**Key-wards**): रोजगार निर्मिती, औद्योगिकीकरण, उत्पादन क्षेत्र, भांडवल-प्रधान, श्रम-प्रधान, कौशल्य विकास, पायाभूत सुविधा, उत्पादनक्षमता, आर्थिक विकास

➤ प्रस्तावना (**Introduction**):

भारत ही विकसनशील अर्थव्यवस्था असून देशातील लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा तरुणांचा आहे. दरवर्षी लाखो युवक शिक्षण पूर्ण करून रोजगार बाजारात प्रवेश करतात. मात्र आर्थिक वाढीच्या तुलनेत रोजगारनिर्मितीचा वेग कमी असल्यामुळे बेरोजगारी ही भारतासमोरील एक गंभीर सामाजिक व आर्थिक समस्या बनली आहे. विशेषतः संघटित क्षेत्रातील रोजगार संधी मर्यादित असून असंघटित क्षेत्रावर रोजगाराचा मोठा भार पडलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर उत्पादन क्षेत्राचा विस्तार करून रोजगाराच्या संधी वाढविणे ही काळाची गरज ठरली आहे.

याच उद्देशाने भारत सरकारने २०१४ मध्ये मेक इन इंडिया हा महत्वाकांक्षी उपक्रम सुरू केला. या उपक्रमाचा मुख्य हेतू भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र म्हणून विकसित करणे, देशांतर्गत व परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे, उत्पादन क्षेत्राचा GDP मधील वाटा वाढविणे आणि त्यातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती करणे हा आहे. ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स, संरक्षण, वस्त्रोद्योग, फार्मास्युटिकल्स, अन्न प्रक्रिया अशा विविध क्षेत्रांमध्ये उद्योगवाढीसाठी अनुकूल धोरणात्मक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न या उपक्रमांतर्गत करण्यात आला आहे.

परंतु, मेक इन इंडिया उपक्रमाच्या अंमलबजावणीला काही वर्षे उलटून गेल्यानंतर रोजगार निर्मितीच्या संदर्भात अपेक्षित परिणाम साध्य झाले आहेत का, हा प्रश्न अभ्यासकांमध्ये चर्चेचा विषय ठरला आहे. उत्पादन वाढ आणि गुंतवणूक वाढ यांचा रोजगारनिर्मितीशी थेट संबंध अपेक्षित असला तरी

प्रत्यक्षात तंत्रज्ञानप्रधान उत्पादन, कौशल्य अभाव, प्रादेशिक असमतोल आणि MSME क्षेत्रातील मर्यादा यांमुळे रोजगारनिर्मितीचा वेग मर्यादित राहिला आहे. त्यामुळे मेक इन इंडिया आणि रोजगार निर्मिती यांमधील वास्तव परिस्थिती व आव्हानांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधन पेपरचा उद्देश याच वास्तवाचा चिकित्सक आढावा घेणे हा आहे.

➤ संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहे.

1. मेक इन इंडिया उपक्रमाची संकल्पना व उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.
2. मेक इन इंडिया उपक्रमांतर्गत उत्पादन क्षेत्रातील रोजगारनिर्मितीचा आढावा घेणे.
3. मेक इन इंडिया आणि कौशल्यविकास यांमधील परस्परसंबंधाचे विश्लेषण करणे.
4. रोजगारनिर्मितीसमोरील प्रमुख अडचणी व आव्हाने (कौशल्य अभाव, तंत्रज्ञानप्रधान उत्पादन, प्रादेशिक असमतोल इ.) ओळखणे.
5. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे शहरी व ग्रामीण भागातील रोजगारावर झालेल्या परिणामाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
6. मेक इन इंडिया उपक्रम अधिक रोजगारकेंद्रित होण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा व उपाययोजना सुचविणे.

➤ संशोधन विषयाची गृहितके

प्रस्तुत संशोधन विषयाची गृहितके पुढीलप्रमाणे आहे.

1. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे भारतातील उत्पादन क्षेत्रात रोजगारनिर्मितीला चालना मिळाली आहे.
2. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रातील रोजगाराच्या संर्धीमध्ये वाढ झाली आहे.
3. मेक इन इंडिया आणि कौशल्यविकास उपक्रम यांच्यात सकारात्मक परस्परसंबंध आहे.

4. तंत्रज्ञानप्रधान आणि भांडवलप्रधान उत्पादन प्रक्रियेमुळे मेक इन इंडिया अंतर्गत रोजगारनिर्मितीचा वेग मर्यादित राहिला आहे.

5. मेक इन इंडिया उपक्रमाचा रोजगारनिर्मितीवर शहरी भागात अधिक तर ग्रामीण भागात तुलनेने कमी परिणाम झाला आहे.

➤ मेक इन इंडिया उपक्रम : संकल्पना

मेक इन इंडिया हा भारत सरकारने २०१४ मध्ये सुरू केलेला महत्वाकांक्षी औद्योगिक व आर्थिक विकास उपक्रम आहे. या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र म्हणून विकसित करणे, देशांतर्गत व परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि उत्पादन क्षेत्राचा विस्तार करून रोजगारनिर्मितीला चालना देणे हा आहे. मेक इन इंडिया अंतर्गत उत्पादन क्षेत्रातील धोरणे सुलभ करण्यात आली, परकीय थेट गुंतवणुकीसाठी मर्यादा शिथिल करण्यात आल्या आणि उद्योगस्नेही वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स, संरक्षण, वस्त्रोद्योग, फार्मास्युटिकल्स, अन्न प्रक्रिया यांसारख्या अनेक क्षेत्रांना प्रोत्साहन देण्यात आले. या उपक्रमामुळे औद्योगिक गुंतवणूक वाढली, तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आणि 'लोकल फॉर व्होकल' संकल्पनेला बळ मिळाले. तरीही कौशल्य अभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि तंत्रज्ञानप्रधान उत्पादनामुळे अपेक्षित रोजगारनिर्मिती साध्य करणे हे अजूनही एक महत्वाचे आव्हान राहिले आहे.

➤ मेक इन इंडिया उपक्रमाची उद्दिष्ट्ये

मेक इन इंडिया हा केवळ औद्योगिक उपक्रम नसून तो एक व्यापक आर्थिक व धोरणात्मक दृष्टीकोन आहे. त्याची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र म्हणून विकसित करणे.
2. उत्पादन क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा वाढविणे.
3. देशांतर्गत व परकीय थेट गुंतवणूक आकर्षित करणे.
4. मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती करून बेरोजगारी कमी करणे.
5. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन देणे.

6. आधुनिक तंत्रज्ञान, नवोपक्रम आणि संशोधन-विकासाला चालना देणे.
7. निर्यात वाढवून भारताची जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धात्मकता वाढविणे.
8. 'वोकल फॉर लोकल' आणि आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनांना बळकटी देणे.

➤ मेक इन इंडिया आणि रोजगार निर्मितीचे वास्तव

मेक इन इंडिया हा भारत सरकारचा महत्वाकांक्षी उपक्रम आहे ज्याचा मुख्य उद्देश उत्पादन क्षेत्राचा विस्तार करून रोजगार निर्मितीला चालना देणे हा आहे. २०१४ पासून आर्थिक धोरणांमध्ये सुधारणा, परकीय थेट गुंतवणुकीस (FDI) प्रोत्साहन, उत्पादन-आधारित उद्योग वाढविणे आणि व्यवसाय अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यावर भर दिला गेला आहे.

- उद्योगातील रोजगार वाढ: मंत्रालयाच्या औद्योगिक आस्थापनांचे वार्षिक सर्वेक्षण (एसआय) २०२२-२३

च्या अहवालानुसार, भारतातील क्षेत्रातील एकूण रोजगार 1.84 कोटीपर्यंत पोहोचले, हे 2021-22 मध्ये 1.72 कोटी होते. म्हणजे रोजगारात 7.5% वाढ नोंदवली गेली, जे मागील 12 वर्षांतील सर्वात मोठी वाढ आहे. 2023-24 मध्ये उत्पादन क्षेत्रातील रोजगार पुन्हा वाढला असून 19.5 दशलक्ष रोजगार निर्माण झालेला आहे. यामध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत जवळपास 5.92% इतकी वाढ झालेली आहे. मंत्रालयाच्या औद्योगिक आस्थापनांचे वार्षिक सर्वेक्षणानुसार उत्पादन क्षेत्रानं गेल्या दशकात जवळपास 57 लाख रोजगार निर्मितीची नोंद केली आहे.

- सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग आणि रोजगार: सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगासंदर्भातील एका

अहवालानुसार भारतात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. 2014 ते 2023 या दरम्यान सुमारे 12.5 कोटी रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्याची नोंद आहे.

- राज्यनिहाय रोजगार वाढ: उत्तर प्रदेश, तमिल नाडू, गुजरात, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक हे राज्य उत्पादन

आणि रोजगार निर्मितीमध्ये मोठे वाटा ठेवतात, आणि उत्तर प्रदेश एका दशकात सुमारे 57 लाख रोजगार निर्माण केले आहे.

रोजगार निर्मिती — राष्ट्रीय पातळीवरील आकडे (२०१४-२०२५)

मेक इन इंडिया चा प्रभाव उद्योग, निर्माण आणि एकूण रोजगार वाढीवर प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष दिसतो. खाली २०१४ ते २०२५ पर्यंत रोजगार-निर्मिती संबंधी उपलब्ध आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

Dur at i on	Job creat i on (Approx.)	Sour ce
2014-2024	172 million (17.2 crore) jobs created	Labour Minister Mansukh Mandaviya (RBI KLEMS data)
2014-2024	17.1 crore additional jobs	Mansukh Mandaviya (PLFS / Govt Data)
2014-2024	12.5 crore jobs	SBI report based on RBI data
2014-2024	51.4 crore person-years of employment varied measure	SKOCH report (annualized)

यातून स्पष्ट होतं की देशभरात रोजगार वाढीचे विविध अंदाज आहेत (12.5 करोड ते 17.2 करोड दरम्यान), ज्यात मेक इन इंडिया मोट्या पातळीवर औद्योगिक व उत्पादन-क्षेत्र संबंधी नोकऱ्या निर्माण करण्यात योगदान देतो.

उद्योग आणि निर्माण-क्षेत्रातील रोजगार ट्रेंड (२०१४-२०२५)

Sect or	Trend	Sour ce
Manufacturing employment growth (10 years)	15% growth	PIB manufacturing report (latest)
Industrial employment 2014-24	5.7 million jobs created (UP industry case example)*	Annual Survey of Industries (ASI) data for UP as proxy trend indicator
Small manufacturing & informal sector jobs	11 million new jobs (2023-24)	Small business employment Reuters report

मेक इन इंडिया अंतर्गत विशिष्ट योजनांद्वारे रोजगार

Name of the schemes (Sector)	Job creat i on	Sour ce
PLI Schemes (14 sectors)	1,200,000 jobs	Government review on PLI (till March 2025)
PLI Solar Module Manufacturing	43,000 jobs	Times of India Report (PLI Solar)
Auto-components PLI	45,000 jobs*	Wikipedia PLI schemes data

हे रोजगार थेट मेक इन इंडिया-संबंधित उत्पादन प्रोत्साहन योजनेच्या माध्यमातून तयार झाले आहेत आणि जो या उपक्रमाचा प्रत्यक्ष परिणाम मानला जातो.

- मेक इन इंडिया उपक्रमाने राष्ट्रीय रोजगार वाढीमध्ये महत्वाचा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष योगदान दिले आहे, परंतु प्रारंभिक लक्ष्य (2022 पर्यंत 100 दशलक्ष उत्पादन नोकऱ्या) पूर्णपणे साध्य झालेले नाही.
- देशातील एकूण रोजगाराच्या वाढीत 2014-24 दरम्यान 12.5-17.2 कोटी+ नोकऱ्या निर्माण झाल्याचे विविध अधिकृत स्रोत दर्शवितात.

3. उत्पादन आणि उद्योग सेक्टरमध्ये रोजगार वाढ 6-15% दरम्यान वाढला आहे, ज्यामध्ये पीएलआय योजनांचा आणि मेक इन इंडिया-सदृश उद्योग धोरणांचा सकारात्मक प्रभाव दिसतो.

➤ रोजगार निर्मितीच्या मर्यादा

उत्पादन क्षेत्रात रोजगार वाढला असला तरी तो अपेक्षित स्तरापर्यंत नाही; काही समीक्षांनुसार लक्ष्य हे 2025 पर्यंत 100 दशलक्ष (10 कोटी) अतिरिक्त रोजगार निर्माण करणे होते, परंतु वास्तविक आकडे हेदेखील अपेक्षेपेक्षा कमी आहेत. 2014-2024 दरम्यान जवळपास 17.9 कोटी रोजगार तयार झाले असे काही अहवालातील आकडेवारीची नोंद आहे, परंतु यातील किती थेट उत्पादन क्षेत्राशी संबंधित आहेत हे स्पष्ट केलेले नाही.

• उत्पादन क्षेत्रातील रोजगार: मेक इन इंडिया अंतर्गत उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. काही क्षेत्रांत - विशेषतः ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि संरक्षण उत्पादन - रोजगाराच्या संधी वाढल्या. तथापि, आधुनिक उत्पादन प्रक्रिया अधिक तंत्रज्ञानप्रधान व भांडवलप्रधान असल्यामुळे थेट रोजगार निर्मितीचा वेग अपेक्षेपेक्षा कमी राहिला.

• सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रातील रोजगार: सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग हे भारतातील रोजगारनिर्मितीचे प्रमुख स्रोत आहेत. मेक इन इंडिया अंतर्गत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राला संधी मिळाल्या असल्या तरी भांडवल, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेच्या अडचणींमुळे या क्षेत्रातून अपेक्षित प्रमाणात रोजगारनिर्मिती होऊ शकलेली नाही.

• कौशल्यविकास आणि रोजगार: मेक इन इंडिया सोबत कौशल्य भारत उपक्रम राबविण्यात आला. तरीही उद्योगांना आवश्यक असलेली कौशल्ये आणि युवकांकडे उपलब्ध कौशल्ये यांत तफावत दिसून येते. परिणामी अनेक पदे रिक्त राहतात तर बेरोजगारी कायम राहते.

➤ रोजगार निर्मितीसमोरील प्रमुख आव्हाने

मेक इन इंडिया हा उपक्रम 2014 मध्ये भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनविण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आला. या उपक्रमामागील प्रमुख हेतू मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करणे हा होता. तथापि, अपेक्षित प्रमाणात रोजगारनिर्मिती साध्य करण्यात काही महत्त्वाची आव्हाने समोर आली आहेत.

- 1) भांडवल-प्रधान उत्पादन पद्धती: मेक इन इंडिया अंतर्गत मोठ्या प्रमाणावर भांडवल- उद्योगांना प्रोत्साहन दिले गेले. ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स, संरक्षण, सेमीकंडक्टर यांसारख्या उद्योगांमध्ये आधुनिक यंत्रसामग्रीचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत असल्याने कामगारांची गरज तुलनेने कमी निर्माण होते. त्यामुळे रोजगारनिर्मितीची क्षमता मर्यादित राहते.
- 2) कौशल्य विसंगती: भारतातील बहुतांश कामगारांकडे उद्योगांना आवश्यक असलेली आधुनिक कौशल्ये उपलब्ध नाहीत. मेक इन इंडिया अंतर्गत येणार्या उद्योगांना तांत्रिक, डिजिटल व प्रगत उत्पादन कौशल्यांची आवश्यकता असते; परंतु शिक्षण व्यवस्था व कौशल्य प्रशिक्षण यामध्ये उद्योगांच्या गरजांशी सुसंगती नसल्यामुळे रोजगाराच्या संधी असूनही कामगार भरती अडचणीत येते.
- 3) सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राची मर्यादित भूमिका: सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग हे रोजगारनिर्मितीचे प्रमुख साधन मानले जातात. तथापि, मेक इन इंडिया अंतर्गत मोठ्या उद्योगांवर जास्त भर दिला गेल्यामुळे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राला अपेक्षित पाठबळ मिळाले नाही. भांडवल, तंत्रज्ञान व बाजारपेठेचा अभाव यामुळे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होऊ शकली नाही.
- 4) पायाभूत सुविधांची कमतरता: उद्योग विकासासाठी वीज, वाहतूक, लॉजिस्टिक्स, जमीन व औद्योगिक वसाहती या पायाभूत सुविधा अत्यावश्यक आहेत. अनेक राज्यांमध्ये अद्यापही या सुविधांची कमतरता आहे. परिणामी उद्योग स्थापनेचा वेग मंदावतो आणि त्यामुळे रोजगारनिर्मितीवर प्रतिकूल परिणाम होतो.
- 5) श्रम कायदे व नियामक अडथळे: भारतातील जटिल श्रम कायदे, परवानग्या आणि प्रशासकीय प्रक्रिया यामुळे उद्योगांना कामगार भरतीबाबत अनिश्चितता वाटते. जरी श्रम कायद्यात सुधारणा केल्या असल्या तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अडचणीमुळे रोजगारनिर्मिती अपेक्षित वेगाने होत नाही.
- 6) जागतिक स्पर्धा व आयात अवलंबित्व: चीन, व्हिएतनाम, बांगलादेश यांसारख्या देशांशी स्वस्त उत्पादन खर्चामुळे तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली आहे. तसेच अनेक उत्पादनांसाठी भारत अजूनही आयातीवर अवलंबून आहे. यामुळे देशांतर्गत उत्पादन आणि रोजगारनिर्मितीवर मर्यादा येतात.

7) प्रादेशिक असमतोल: मेक इन इंडिया अंतर्गत उद्योग प्रामुख्याने काही निवडक राज्यांमध्येच केंद्रीत झाले आहेत. मागास व ग्रामीण भागात उद्योगांचा विकास कमी झाल्याने रोजगाराच्या संधी प्रादेशिकदृष्ट्या असमान राहतात.

➤ निष्कर्ष

मेक इन इंडिया उपक्रम हा भारताच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असला तरी रोजगारनिर्मितीच्या दृष्टीने त्याचे परिणाम मिश्र स्वरूपाचे आहेत. काही क्षेत्रांत रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या असल्या तरी अपेक्षित प्रमाणात व्यापक, समावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण रोजगारनिर्मिती अद्याप साध्य झालेली नाही. कौशल्य अभाव, तंत्रज्ञानप्रधान उत्पादन, प्रादेशिक असमतोल आणि प्रशासकीय अडचणी ही प्रमुख आव्हाने आहेत. त्यामुळे मेक इन इंडिया उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी रोजगारकेंद्रीत धोरण, कौशल्यविकास आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राला बळकटी देणे अत्यावश्यक आहे. योग्य सुधारणा व प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास मेक इन इंडिया हा भारतातील बेरोजगारी समस्या कमी करण्यासाठी प्रभावी साधन ठरू शकतो.

संदर्भ सूची

1. भारत सरकार (2014), मेक इन इंडिया : धोरण व उद्दिष्टे, नवी दिल्ली.
2. कुलकर्णी, र. (2021), भारतीय औद्योगिक धोरण, विद्या प्रकाशन, पुणे.
3. पाटील, एस. आर. (2020), भारतातील रोजगार समस्या, साई प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. Government of India (2020), Make in India: Policy Framework, New Delhi.
5. ILO (2021), Employment and Manufacturing in Emerging Economies.
6. Kumar, S. (2020), "Make in India and Employment Generation", Journal of Economic Studies.